

УДК 349.2

Є. Ю. Подорожній*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри адміністративного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ***СУТНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Кожна сучасна демократична держава прагне забезпечити максимально комфортні, стабільні та безпечні умови існування і розвитку її суспільства. Для цього вона (держава) запроваджує різного роду механізми і заходи, які спрямовані на сприяння нормальній життєдіяльності її населення шляхом формування відповідних зовнішніх умов. Одна із ключових ролей серед цих умов належить суспільному порядку, адже саме він робить суспільні відносини і процеси зрозумілими, контрольованими та прогнозованими. Тому держава завжди намагається підтримувати суспільний порядок на належному рівні. З-поміж інших засобів забезпечення впорядкованості суспільних відносин, що знаходяться у розпорядженні держави, дуже важливе місце належить юридичній відповідальності, яка в силу свого, як правило, агресивного характеру хоча й виступає крайнім заходом впливу на ці суспільні відносини, втім є однією із основних гарантій їх державно-правової захищеності. Така специфічна природа відповідальності вимагає дуже ретельного, всебічно зваженого та науково-обґрунтованого підходу до її правового врегулювання, так як не маючи чітких принципів, юридичних меж, підстав та порядку застосування, вона (відповідальність) із досить ефективного соціально-правового інструмента забезпечення впорядкованості та захищеності соціальних відносин і цінностей може перетворитися із регулятивно-охоронного засобу виключно на репресивний.

Усвідомлюючи надзвичайне значення інституту відповідальності для нормального існування та розвитку суспільства і держави, аналізу його проблематики присвячували свою увагу такі науковці, як: С.С. Алексєєв, В.С. Нерсесянц, В.В. Копейчиков, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік, В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, В.С. Венедіктов та інші. Ці та інші дослідники вивчали відповідальність під різними кутами зору, акцентуючи увагу на тих чи інших її різновидах і аспектах. Однак, попри значний науковий доробок із цього приводу єдиного бачення означеної проблеми серед науковців немає.

Саме тому у цій статті ми маємо на меті дослідити сутність механізму правового регулювання юридичної відповідальності.

Звертаючись до розгляду проблеми правового регулювання відповідальності, слід зазначити, що за своєю природою вона не є суто юридичним явищем і має соціальне коріння. Зокрема

В.В. Похмелкін із цього приводу зазначає, що вирішення проблеми юридичної відповідальності має спиратися на філософське розуміння категорії «соціальної відповідальності» [1, с. 25]. Змістом відповідальності як філософсько-соціологічної категорії є об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення пред'явлених до них взаємних вимог. У індивіда відповідальність формується як результат тих зовнішніх вимог, які до нього пред'являє суспільство, клас, даний колектив. Сприйняті індивідом, вони стають внутрішньою основою мотивації його відповідальної поведінки, регулятором якої служить совість. Формування особистості передбачає виховання у неї почуття відповідальності, яке стає її властивістю [2, с. 468]. К.В. Басін зазначає, що у загально-філософському контексті соціальна відповідальність відображає діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, який характеризується взаємними правами та обов'язками стосовно дотримання й вдосконалення соціальних норм. Отже, зміст соціальної відповідальності – поведінка особи відповідно до реальних суспільних потреб [3, с. 8].

Тобто соціальна відповідальність із моменту свого виникнення виступала морально-нормативним регулятором взаємовідносин індивіда та колективу (соціальної групи чи суспільства в цілому). За своєю сутністю соціальна відповідальність – це здатність першого (індивіда) сприймати встановлені у другому (в певному колективі чи у суспільстві взагалі) норми і правила, та здійснювати свою поведінку відповідно до виражених у них суспільних вимог (вказівок, приписів). А.П. Чирков, розглядаючи місце та роль відповідальності у системі права, відмічає, що існування відповідальності є об'єктивно обумовленим, так як вона є тим явищем, яке забезпечує впорядкованість суспільних відносин, вона (відповідальність) відображає об'єктивну необхідність узгодження поведінки суб'єктів соціального спілкування. Соціальна відповідальність, її буття обумовлюються необхідністю підпорядковувати, координувати і коригувати в процесі спільної діяльності дії кожного з діями інших, приватний інтерес погоджувати із загальним [4, с. 8]. Також у даному контексті доречним буде відзначити точку зору, яку висловлює А.М. Михненко. На думку автора, суспільна відповідальність – це ступінь відповідності дій

суб'єктів суспільства (особистостей, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, чинним правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам [5, с. 93–94]. За А.С. Шабуровим соціальна відповідальність являє собою вольове соціально зумовлене ставлення суб'єкта до пануючих у суспільстві норм і цінностей, що виражаються у суспільному виборі суспільно значущого варіанта поведінки і його активній реалізації [6, с. 68].

Головною кінцевою метою соціальної відповідальності є усунення неузгодженості, дезорганізації, анархії та свавілля в суспільному житті, «зняття» суперечностей та конфліктів [7, с. 107], забезпечення соціальної злагоди та справедливості і, як результат, цілісності і міцності суспільства як системи [5, с. 93–94].

Перші прояви соціальної відповідальності виникли ще до появи держави і права – вона існує з тих самих пір, як людська поведінка почала мати суспільне значення, при цьому ґрунтувалася така відповідальність на відповідних соціальних нормах, виконання яких підтримувалося силою суспільного впливу всієї спільноти або її найбільш авторитетних членів. Втім із появою держави і права ознаменували новий етап у розвитку соціальної відповідальності – вона набула нових, дуже важливих властивостей: правової форми та державно-владної забезпеченості. На сторінках наукової та навчальної літератури пропонується ціла низка визначень поняття правової (або юридичної) відповідальності. Так, наприклад, О.Ф. Скакун визначає юридичну відповідальність, як передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [8, с. 431]. На думку К.Г. Волинки, юридичною відповідальністю є застосування до особи, що скоїла правопорушення, примусових заходів, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку від імені держави і на підставі закону [9, с. 183]. М.В. Цвік та В.Д. Ткаченко зазначають, що юридичний зміст відповідальності виражається в безумовному обов'язку правопорушника зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм [10, с. 357]. З наукової позиції, яку займає В.Л. Федоренко, відповідальність юридична – вид соціальної відповідальності, зміст якої передбачає негативну реакцію на правопорушення (делікт) і протиправну поведінку або діяльність суб'єктів (фізичних і юридичних осіб), які їх скоїли, з боку держави і суспільства, та застосування державою до деліктоздатних суб'єктів відповідних санкцій [5, с. 94]. В.К. Гіжевський, В.В. Гловченко та ін. розуміють юридичну відповідальність, як встановлений законодавством і забезпечений держа-

вою юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ, належних йому цінностей (позбавлення волі, позбавлення права займати певну посаду, позбавлення майна шляхом його конфіскації, стягнення штрафів тощо). Юридична відповідальність, відмічають правники, – це форма впливу на порушників, реакція держави на допущені порушення правових норм, на посягання на соціальні інтереси суспільства, права особи [11, с. 519].

З викладеного видно, що юридична відповідальність нерозривно пов'язана із певного роду негативними (обтяжливими) наслідками, що настають для особи, яка притягається (осіб, які притягаються) до цієї відповідальності. Виражаються такі наслідки у покладанні на особу додаткових обов'язків, виконання нею яких забезпечується силою державного впливу (аж до примусу). Ці обставини вимагають запровадження якісного та змістовного механізму правового регулювання юридичної відповідальності для того, щоб гарантувати її виваженість, адекватність і доцільність, забезпечити відповідність її застосування загальноновизнаним у всьому цивілізованому демократичному світі принципам і соціальним цінностям.

Під механізмом правового регулювання у теорії права розуміють узяті в єдності систему правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок («належне» у праві стає «сущим») [8, с. 498]. М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришин зазначають, що механізм правового регулювання може бути визначений, як система послідовно організованих юридичних засобів (явищ), за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання [10, с. 357]. З точки зору К.Г. Волинки, механізм правового регулювання являє собою систему взаємозв'язаних юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Механізм правового регулювання – це спосіб функціонування єдиної системи правового регулювання, який розкривається через взаємозв'язки між її складовими елементами. Науковець відмічає, що механізм правового регулювання представляється як діяльність, «робота» складових елементів системи правового регулювання, спрямована на досягнення суспільно корисного результату, що виявляється у втіленні правових норм у життя [9, с. 183]. На думку О.Ф. Черданцева, механізм правового регулювання – це взяті в єдності та взаємодії всі правові засоби (елементи механізму), за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Механізм правового регулювання – це певна ідеальна модель, створена в результаті спрощення, огрубіння процесу регулювання, відволікання від якихось

другорядних, несуттєвих моментів. Мета цієї моделі – з певним ступенем наочності представити у єдності і взаємодії всі правові засоби [12, с. 350].

Отже, спираючись на вищевикладене, можемо охарактеризувати механізм правового регулювання юридичної відповідальності як складний процес, в ході якого завдяки системі правових засобів регламентуються найбільш важливі аспекти формування інституту юридичної відповідальності та реалізації нею свого соціального призначення. Отже, завдяки правовому регулюванню відповідальність набуває:

– по-перше, правової визначеності у вигляді сукупності однорідних, пов'язаних предметом регулювання, норм права. Тобто, через механізм правового регулювання відповідальність, як соціальне явище, отримує юридичну інституалізацію;

– по-друге, організаційно-правового механізму її реалізації, який включає визначення:

а) підстав настання, юридичної відповідальності;

б) суб'єктів юридичної відповідальності;

в) видів і міри негативних наслідків, обтяжень, що їх зазнає для себе суб'єкт, якого притягають до юридичної відповідальності;

г) підстав звільнення суб'єкта від юридичної відповідальності;

г) кола суб'єктів, які мають повноваження на притягнення до відповідальності;

д) юридичного порядку (процедури) притягнення до відповідальності;

е) юридичного порядку (процедури) та державних гарантій виконання суб'єктом тих обов'язків, що додатково покладаються на нього, у зв'язку з притягненням до юридичної відповідальності.

Для того, щоб зрозуміти, у чому полягає призначення механізму правового регулювання юридичної відповідальності, слід звернутися до мети механізму правового регулювання взагалі. Так, наприклад, М.І. Матузов та О.В. Малько називають метою механізму правового регулювання впорядкування суспільних відносин, сприяння задоволенню інтересів суб'єктів права, забезпечення їх безперешкодного руху до цінностей [13, с. 625]. О.Ф. Скакун вважає, що його метою є задоволення публічних і приватних інтересів учасників суспільних відносин, забезпечення правопорядку («належне» у праві стає «сущим»), тобто норми права перетворюються на правомірну поведінку й іншу правову діяльність суб'єктів права) [14, с. 262]. М.С. Кельман та О.Г. Мурашин вбачають мету функціонування зазначеного механізму у тому, щоб подолати перепопи на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [15].

Враховуючи зазначене, вважаємо, що метою механізму правового регулювання юридичної відповідальності є: з одного боку, забезпечення необхідного рівня ефективності її функціонування та

виконання свого соціального призначення, як за собою ствердження режиму законності та підтримки правового порядку в суспільстві і державі, захисту прав і законних інтересів індивідуальних та колективних суб'єктів; а з іншого – встановлення жорстких правових рамок функціонування даного юридичного інституту, що досягається шляхом чіткого визначення його організаційно-правових та процедурно-процесуальних засад.

Отже, завершуючи статтю, ще раз зауважимо, що юридична відповідальність є хоча й крайнім, втім одним із основних засобів забезпечення прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, суспільства і держави в цілому. Однак, враховуючи негативний характер юридичної відповідальності, дуже важливо, щоб вона у своєму функціонуванні спиралася на якісний механізм правового регулювання, тільки за таких умов можна гарантувати її законність та справедливість. У іншому разі вона може перетворитися на інструмент репресій. Звісно, репресивна функція завжди присутня у відповідальності – це обумовлено її природою, однак в умовах сучасного демократичного, правового суспільства вона для неї не є первинною. Більш того, покарання у вигляді певних обтяжливих наслідків, позбавлень, що можуть бути застосовані до суб'єкта внаслідок його притягнення до відповідальності, виконують, перш за все, застережну роль. У випадку ж, якщо це не спрацювало, воно (покарання) застосовується як вимушена міра, необхідна і достатня для захисту і відновлення правової справедливості та порушених прав, відшкодування завданої протиправними діями шкоди, спокутування правопорушником своєї вини та його звернення на шлях виправлення.

Література

1. Похмелькин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. – Красноярск: изд-во Красноярского ун-та, 1990. – 299 с.
2. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
3. Басін К.В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / К.В. Басін; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – 19 с.
4. Чирков А.П. Ответственность в системе права: учебное пособие / Калинингр. ун-т. – Калининград, 1996. – 77 с.
5. Энциклопедичний словник із державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошчинського, Ю.П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
6. Шабуров А.С. Социальная ответственность личности и уголовное право // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе / Свердловск: СвЮИ, 1986. – С. 68–76.
7. Прохоров В.С. Преступление и ответственность. – Л.: изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 107 с.

8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

9. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с. – Бібліогр. – С. 229–232.

10. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. // Заред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

11. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко... В.С. Ковальський (кер) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.

12. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000. – 432 с.

13. Теория государства и права // Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько, М.: Юристъ, 1997. – С. 672.

14. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. – 2-ге видання. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 520.

15. Теорія держави і права : навч. посіб. / [С.К. Бостан, С.Д. Гусарєв, Н.М. Пархоменко та ін.]. – К. : ВЦ «Академія», 2013. – 348 с. – (Серія «Альма-матер»). // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1031020856743/pravo/mechanizm_pravovogo_regulyuvannya.

Анотація

Подорожній Є. Ю. Сутність механізму правового регулювання юридичної відповідальності. – Стаття.

У статті з метою встановлення сутності механізму правового регулювання юридичної відповідальності

звернено увагу на соціальний зміст відповідальності, розглянуто поняття юридичної відповідальності та механізму правового регулювання, на підставі чого зроблені відповідні висновки.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, механізм правового регулювання.

Аннотация

Подорожний Е. Ю. Сущность механизма правового регулирования юридической ответственности. – Статья.

В статье с целью установления сущности механизма правового регулирования юридической ответственности обращено внимание на социальный смысл ответственности, рассмотрено понятие юридической ответственности и механизма правового регулирования, на основании чего сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: социальная ответственность, юридическая ответственность, механизм правового регулирования.

Summary

Podorozniy E. Yu. The essence of legal regulation of legal liability. – Article.

In an article to establish nature of mechanism of regulation of legal liability, drawn attention to content of social responsibility, notion of legal responsibility and regulation mechanism, based on what made appropriate conclusions.

Key words: social responsibility, legal responsibility, mechanism of legal regulation.